

АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА НА ЗАКАРПАТТІ В 1950-х РОКАХ

доц. Василь В. МІЩАНИН, PhD.

У перші роки радянізації Закарпаття, разом із встановленням тут нових суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх відносин, реформування зазнала й церква. Православна церква протягом 1944-1945 рр. міняє свою юрисдикцію із Сербської на Московську, органами НКВС вбито греко-католицького єпископа Т. Ромжу (1947 р.), а саму церкву ліквідовано (1949 р.), поставлено під контроль держави протестантські громади.

Досліджувати історію церкви на Закарпатті в радянській період дозволялося лише з атеїстичних позицій, повсюдно вказуючи на її «реакційну роль». А вивчення історії церкви радянського часу вважалося майже безперспективним. Лише з падінням радянського режиму стало можливим об'єктивне дослідження історії церкви. У різний час появляються публікації з історії православної¹ та греко-католицької², римо-католицької³ церков, протестантських громад⁴. Автори робіт, в основному, висвітлювали історію церкви, розглядали державно-церковні відносини⁵. Останнім часом посилюється інтерес дослідників і щодо антирелігійної та атеїстичної пропаганди радянської влади на Закарпатті в другій половині 1940-х – 1960-х років⁶.

¹ ГАВРИИЛ (КРИЗИНА), игумен. *Православная Церковь в Закарпатье (век XX)*. К., 1999. 198 с.

² БОЦЮРКІВ Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 268 с.

³ КАПІТАН Л. *Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945-1955 рр.)*. In: Український історичний журнал. 2013. № 5. с. 157-168.

⁴ ЛЕШКО О. *Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр.*: автореф. дис... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 22 с.

⁵ КАПІТАН Л. *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944-1964 рр.* К.: Варта, 2013. 582 с.

⁶ ДАНИЛЕЦ Ю. *Реакція населення Закарпаття на антирелігійну політику на рубежі 1950-1960 гг.* In: Государство, общество, церковь в истории России XX-XXI веков. Материалы XIV Международной научной конференции (Иваново, 18-19 марта 2015 г.). Иваново: Издательство «Ивановский государственный университет»,

У статті 124 сталінської Конституції громадянам СРСР гарантувалося право на свободу совісті: «В целях обеспечения за гражданами свободы совести церковь в СССР отделена от государства и школа от церкви. Свобода отправления религиозных культов и свобода антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами»¹. Але насправді держава контролювала церкву, всіляко втручалася в її діяльність, масово насаджувала атеїзм. Сам термін означає заперечення існування бога; відмову від релігійних вірувань; безбожність, безвір'я.²

Дослідники пов'язують еволюцію терміну «атеїзм» із приходом до влади М. Хрущова, який посилив «гоніння на церковників». Стартом боротьби з релігією дослідники умовно вважають прийняття Постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» від 7 липня 1954 року. Її завданнями було зменшити (призупинити) релігійний вплив у соціалістичному суспільстві. Цей документ засвідчив, що релігійна свідомість населення й надалі залишалася серйозним внутрішнім опонентом комуністичної свідомості³.

2015. Часть 1. с. 451-458; ДАНИЛЕЦЬ Ю. Радянська преса проти православного чернецтва та монастирів на Закарпатті (1950-1960 рр.). In: PRAVOSLAVNY BIBLICKY ZBORNIK. Горлице. – II. 2015. с. 136-149; МІЩАНИН В. Антирелігійна і атеїстична пропаганда на Закарпатті в постсталінське десятиліття. In: Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2015. № 4. с. 339-361; МІЩАНИН В. Висвітлення питань релігії і церкви в комуністичній пресі Закарпаття 1944 – початку 1950-х рр. In: Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2018. №5. с. 177-184.

¹ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.). URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#block_1010 [дата звернення: 25.11.2018]

² Атеїзм. In: Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). Т 1. 1970, с. 70. <http://sum.in.ua/s/atejizm> [дата звернення 22.10.2018].

³ СЕРПІЄНКО В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-их роках. In: Історична пам'ять : наук. зб. Вип. 37. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. с. 55. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9929/1/Serhienko.pdf> [дата звернення: 22.11.2018].

На думку сучасних дослідників: «По суті, радянське суспільство абсорбувало дві форми свідомості: реальну релігійну свідомість, базовану на вірі в Бога та релігійних традиціях, і формальну комуністичну свідомість, котра насаджувалася через ЗМІ та партійні й комсомольські осередки в різну повсякденну діяльність кожного члена суспільства. Ці дві протилежності відбивалися на гармонійному формуванні суспільної свідомості»¹. Навіть в останні роки існування СРСР антирелігійний фактор і матеріалістичний світогляд чітко прослідковується в Радянському Союзі: «Построение в нашей стране социалистического общества, создание новой, социалистической культуры явилось свидетельством нового этапа в развитии культуры человечества, когда самые широкие массы становятся активными творцами, созидателями духовных богатств»².

Наприкінці липня 1954 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття «Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду». З цього часу термін «антирелігійна пропаганда» замінюється на «науково-атеїстичну пропаганду». Сам термін «науковий атеїзм» з'явився за аналогією з поняттям «науковий комунізм». На думку дослідників: «В 1950-1960-е годы слово «научный» освещало очень многие стороны жизни – говорили: «Наука доказала, что бога нет». Апелляция к науке была отчасти наивной, но и убедительной для массового сознания. Когда использовалось слово «атеизм», все понимали, что это что-то из безбожия, когда прибавилось слово «научный» – это получило дополнительный смысл»³. Термін швидко поширюється на всі околиці великого Союзу РСР.

¹ СТОЦЬКИЙ Я. *Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954-1959 рр.)*. Ін: Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей). Київ, 2007. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html> [дата звернення 22.10.2018].

² ЗОЦ В.А. *Православие и культура: факты против домыслов*. К.: Политиздат Украины, 1986. С. 6.

³ КОНЯЕВ А., АРТЕМЬЕВ А. *Сердце бессердечного мира. Как родился и умер советский научный атеизм*. URL: <https://lenta.ru/articles/2013/08/09/atheism/> [дата звернення 22.10.2018].

У постанові ЦК КППС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» зазначалось, що церква (та різні релігійні секти) «значно пожвавили свою діяльність», «гнучко пристосувалися до сучасних умов», «посилено отруюють свідомість людей релігійним дурманом», «заважають їх свідомій та активній участі в будівництві комунізму». ЦК КППС зобов'язав різноманітні органи й структури активно долучатися до поширення атеїстичних знань та антирелігійної діяльності¹.

До виконання цієї постанови приступають і на Закарпатті. Особливості проведення атеїстичної кампанії дає нам можливість прослідкувати обласна періодика. Джерелом для передовиці в газеті «Советское Закарпатье» «Широко развернуть научно-атеистическую пропаганду» став лист колгоспника сільськогосподарської артілі ім. Фрунзе Ю. Попадинця. Він відзначає, що в селах Верхне Солотвино, Худльово, Антонівка Ужгородського району «есть клубы, библиотеки, есть школы, есть колхозная и партийная и комсомольская организации, есть больше десятка учителей, но все они устранились от борьбы с тьмой, с предрассудками, суевериями». Підставою для такого твердження стало те, що 2 серпня 1954 р. в день святого пророка Іллі в с. Верхне Солотвино зійшло багато народу, серед яких навіть були «комсомольцы и даже коммунисты», а в цей час «никто в поле не работал. Молотилка в колхозе стояла, скошенный хлеб не складировали, заготовкой кормов никто не занимался»².

Зав. відділом пропаганди і агітації Мукачівського райкому комуністичної партії П. Колінко у вересні 1954 р. заявив, що «більшість трудящих насправді давно вже перестала вірити в бога і ходить у церкву лише за звичкою», проте, він же вказує на факти, які суперечать цьому. Наприклад, в селі Н. Давидково відзначали свято

¹ МОЧКІН С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х –початку 1960-х рр. у Радянському Союзі: формування, зміст, результати. Іп: Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : наук. журнал. Луцьк. Історичні науки, 2015, №7 (308). с. 59.

² Широко развернуть научно-атеистическую пропаганду. Іп: Советское Закарпатье. 1954. 4 августа. с. 1.

пророка Іллі і в цей день в колгоспі ніхто не працював незважаючи на осінньо-польові роботи. Серед святкуючих ідейними партійцями були помічені й деякі місцеві комуністи та вчителі із сіл Мукачівського та Свалявського районів». На думку П.Колінька Мукачівському райкому партії слід вжити рішучих заходів щодо покращення ідеологічної роботи та посилення атеїстичної пропаганди.

Інструментами в досягненні цієї мети мали стати культурно-освітні установи та сільська інтелігенція. Вже у жовтні цього ж року відзначалося, що «в культурно-просветительных учреждениях Мукачевского района за последнее время значительно улучшилась научно-естественная и атеистическая пропаганда. В сельских клубах организовываются тематические вечера, в библиотеках – выставки научно-естественной и атеистической литературы, стенды и фото-монтажи, показывающие реакционную сущность религии. В репертуаре многих сельских кружков художественной самодеятельности появились пьесы и стихотворения на антирелигиозные темы»¹. В 47 селах району були прочитані лекції на теми: «Наука і релігія», «Марксизм-ленінізм і релігія» та ін. У всіх селах району демонструвалися «фільми, які розкривають релігійний дурман і мракобісся» «Праздник святого Иоргена», «Вселенная», «У истоков жизни».

Компартійними органами було проведено перевірку стану атеїстичної пропаганди в усіх районах Закарпатської області. За незадовільну науково-атеїстичну пропаганду «на горіхи» дісталася обласному відділенню Товариства з поширення політичних та наукових знань, Міжгірському Будинку культури, клубу с. Дрисино Мукачівського району, а також обласному книжково-газетному видавництву.

На вересневому 1954 р. пленумі Ужгородського міському КП України також обговорювалося питання стану і шляхи поліпшення науково-атеїстичної пропаганди в межах міста. Відзначалося, що

¹ МАТОЛА И. *Улучшилась антирелигиозная пропаганда*. Ін: Советское Закарпатье. 1954. 15 октября. с. 2.

особливо погано поставлена антирелігійна пропаганда в Ужгородському винарадгоспі, де за 8 місяців невиходи на роботу в релігійні свята склали 3500 людиноднів. Приділялася увага на пленумі покращенню роботи агітколективів. Відзначалося, що в цій вправі є серйозні недоліки. В деяких парторганізаціях доручається проводити агітаційну роботу не підготовленим людям, «которые сами еще не освободились от предрассудков»¹. Тут же наводився приклад, коли в обласній лікарні де працює десятки лікарів з вищою освітою політінформацію доручалося проводити бувшій монахині.

Виявлено прогалини і в лекційній пропаганді. «Лекции на антирелигиозные темы читаются редко, в них недостаточно используется местный материал. – йшлося в інформації про пленум. – Резкой критике подверглась партийная организация Ужгородского университета за то, что она оказывает слабую помощь городской парторганизации в проведении антирелигиозной пропаганды. Отмечалось также, что мало интересных статей на антирелигиозные темы печатают областные газеты «Закарпатська правда» и «Советское Закарпатье»»².

Замість релігійних свят, за допомогою яких церква «підтримувала серед трудящих забобонні уявлення про «небесних покровителів» освячувала і закріплювала відсталість і темноту», комуністи вводили радянські свята. «Основна маса трудящих нашої країни, порвавши назавжди з релігією і відкинувши релігійні свята, визнає і справляє лише революційні свята: роковини Великого жовтня, 1 Травня – міжнародне свято трудящих, День конституції СРСР та інші»³, – писав доктор історичних наук І. Гуржій. Не випадково була опублікована 5 січня, напередодні святкування християнами східного обряду Різдва Христового (7 січня). «Новые, советские праздники и обряды успешно противостоят всему религиозному комплексу: религиозным представлениям, чувствам, культу и организациям. – Писав пізніше радянський філософ

¹ Усилить антирелигиозную пропаганду. In: Советское Закарпатье. 1954. 26 сентября. с. 2.

² Там само.

³ ГУРЖІЙ І. Релігійні свята та їх походження. In: Молодь Закарпаття. 1955. 5 січня. с. 3.

В.Зоц. – Новая обрядность существенно ограничивает влияние религии, сужает каналы ее воспроизводства в подрастающих поколениях, так как выполняя идеологически-мировоззренческую, политическую, нравственную, эстетическую, правовую функции, пропагандирует советский образ жизни, революционные, боевые, трудовые, традиции советского народа выражает общественное мнение и настроения трудящихся коллективов и социальных групп»¹.

16 жовтня 1958 р. РМ СРСР ухвалила постанову «Про монастирі в СРСР». Згідно з її положеннями Ради міністрів союзних республік були зобов'язані протягом шести місяців внести пропозиції щодо скорочення кількості монастирів². Поспішають виконувати закон і на Закарпатті. Тут великим більмом на оці для радянської влади залишався Мукачівський монастир. У газеті «Советское Закарпатье» за 21 липня 1959 р. опублікована стаття С.Білиця «За монастирськими стінами»³. Про перші радянські роки в історії монастиря автор пише: «Когда в связи с распадом Мукачевской греко-католической епархии, это гнездо ликвидировали, то в его подвалах обнаружили солидные запасы антисоветской, белогвардейской, фашистской и националистической литературы, которую святые отцы из-под полы распространяли среди своих людей»⁴. Монастир було передано православним.

Але, як пише автор-атеїст, «монастир залишився монастирем». І хоча радянська влада значно урізала земельні володіння монастиря, православні монахи звинувачувалися в тому, що вони її самі не обробляють, а наймають для цього робітників. Нова влада всіляко намагалася обмежити монастир в економічному плані. Головними прибутками монастиря в перші роки радянзації Закарпаття були садівництво і виноградарство, скотарство і продаж свічок»⁵. Саме це і стало приводом для наступного звинувачення.

¹ ЗОЦ В. Названа праця. с. 194.

² МОЧКІН С. Названа праця. с. 60.

³ БИЛИНЕЦ С. *За монастырскими стенами*. In: Советское Закарпатье. 1959. 21 июля. с. 4.

⁴ Там само.

⁵ МІЩАНИН В., ДАНИЛЕЦЬ В. *Мукачівський Свято-Миколайівський монастир в 1948-1991 рр.: соціально-економічний розвиток*. In: Наукові Записки Богословсько-історич-

«По религиозным праздникам, – пишет автор, особенно в день «девы Марии», монахини бойко торгуют винцом, хрестиками, иконками и свечками. Десятиграммовая свечка идет за рублик. Обзавелись они «сатанинской колесницею» – автомашиной, и зарабатывают с ее помощью солидные суммы. Одним словом по предприимчивости и стяжательству не уступают православные монахини неправославным предшественникам»¹.

На цей час монастир налічував 75 монахинь, деякі з яких вступили до обителі вже в часи радянської влади. З них 21 монахиня та послушниця перейшли із закритого владою монастиря в с. Іза Хустського району, 8 прибули із-за меж Закарпатської області. Приводом до оптимізму автора статті стало те що «за 1958 і 1959 годы вообще никто не вступил в монастырь»², і навіть дві монахині покинули обитель: одна виїхала на цілину й одружилася, а інша вступила до колгоспу. А тому головним завданням партійних, комсомольських та культосвітніх організацій автор статті вбачав у «повсеместно разъяснять верующим антинародную историю этого ошибочно почитаемого ими «святого места» и неблагоприятные дела его теперешних обитательниц»³.

На початку 1960-х рр. деякі лектори-атеїсти своїми негативними публікаціями про економічну діяльність Мукачівського монастиря і особисто ігумені Параскеви, ставили питання про закриття монастиря «жодна людина не виступила на захист «матері» Параскеви і її обителі. І не виступить, бо громадськість Мукачівщини вимагає закрити це кубло мракобісся»⁴. І лише в наш час науковцями спростовано безпідставність подібних звинувачень⁵.

ного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2013. №2. с. 83 .

¹ БИЛИНЕЦ С. *За монастырскими стенами*. In: Советское Закарпатье. 1959. 21 июля. с. 4.

² Там само.

³ Там само.

⁴ БОЙКО С. «Свята обитель» Параскеви. In: Закарпатська правда. 1962. 30 серпня. с. 4.

⁵ ДАНИЛЕЦЬ Ю.В. *Сповідниця імені Христового. Життєвий шлях ігумені Параскеви (в схімі Ніни) (Прокот) (30.04.1896 – 4.04.1967), настоятельки Литчанського та Мукачівського православних монастирів*. Ужгород: видавництво «ПП Мульти Арт», 2014. с. 195-197.

У статті С. Білинця «Молодежь должна это знать» разом із «розвінчанням» «националистических партий и их вооруженных банд, так называемых «русских националистов» – «чернорубашечников» (фенциковцев) и украинских националистов» – «сечеви-ков» (волошинцев)» дісталось й православним. «От униатских душ-пастырей не отставали и их коллеги – православные попы, – пише автор, – особенно монахи, возглавляемые и направляемые русскими белоэмигрантами»¹. Критиці піддалися голова православного єпархіального управління Олексій (Кабалюк) та секретар управління Матвій (Вакаров) які в чехословацький період висловилися що «русская церковь в Карпатской Руси с коммунизмом никогда ничего общего не имела»². Критикувались також православне видання «Православный Карпатский вестник» та «Карпаторусский православный союз молодежи».

Вся ця агітація мала сприйматися читачем без крихти сумнівів. Для цього пропагандисти «опиралися» на наукову основу. Прикладом може служити антирелігійна публікація директора Закарпатського краєзнавчого музею А. Бессардинського «Мовою документів і фактів»³. Стосувалася вона «реакційної ролі» вже ліквідованої греко-католицької церкви до воз'єднання Закарпаття з УРСР. Схема публікації була класичною: вступ із обов'язковим посилання на «корифея науки» В. Леніна про реакційну діяльність духовенства, церков і монастирів, викривання «на основі документів» церковних податків і поборів, і «правильні» висновки – «Після воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною церква тут була відокремлена від держави.... Однак шкідливий діяльності монастирів і церков на свідомість трудящих залишається і в наш час. Завдання партійних і радянських організацій, всієї громадськості нашої області полягає в тому, щоб своєчасно і до кінця

¹ БИЛИНЕЦ С. *Молодежь должна это знать*. In: Советское Закарпатье. 1959. 2 августа. с. 3.

² Там само.

³ БЕССАРДИНСКИЙ А. *Мовою документів і фактів*. In: Закарпатська правда. 1954. 25 серпня. с. 2.

викривати мракобісся, шкідливість забобонів, релігійних обрядів та звичаїв»¹.

Газета «Закарпатська правда» мала спеціальну рубрику «Розвінчаємо релігійний дурман». У ній 22 грудня 1961 р. поміщено статтю «Їхне обличчя»,² про спробу представників секти єговистів залучити до себе комсомольця, «студента, Івана С.». Подібний випадок описано і в статті С. Маркуца «Михайло не пішов до сектантів». Коли дев'ятикласник Тернівської школи Тячівського району Михайло Грежевенець, оброблений атеїстичною пропагандою, гостро відповів батькам-єговістам: «Ти помиляєшся тату, тебе заплутали при капіталістах, тоді час був такий, а для мене все тепер нове, радянський шлях широкий, і я тебе на цей раз не послухаю»³. «Часом не просто стати піонером чи одягнути червоний галстук, якщо в тебе батько єговіст. – продовжує автор статті. – Та діти досягають свого. Їм нерідко доводиться деякий час приховувати від батьків свою приналежність до піонерської організації, потай від батьків, уникаючи побоїв, ходити в кіно»⁴. Приклади негативної поведінки вірників Єгови стали предметом статті В. Поповича «Не вірте свідкам бога Єгови»⁵. Результатом спільної співпраці інструктора РК ЛКСМ С. Малаховського та спецкора «Молоді Закарпаття» Б. Чубара стала стаття в якій «розвінчувалися» суботники с. Олександрівка Хустського району⁶.

В газеті «Советское Закарпатье» велася навіть рубрика: «Релігія – опіум для народу». Дописувачами цієї рубрики були ідеологи комуністичної партії, науковці-атеїсти, навіть колишні священики греко-католицької церкви. Прикладом такої атеїстичної пропаганди може служити стаття колишнього ігумена Ужгородського

¹ Там само.

² РІШКО М. *Їхні обличчя*. In: Закарпатська правда. 1961. 22 грудня. с. 4.

³ МАРКУЦА С. *Михайло не пішов до сектантів*. In: Закарпатська правда. 1960.17 березня. с. 4.

⁴ Там само.

⁵ ПОПОВИЧ В. *Не вірте свідкам бога Єгови*. In: Закарпатська правда. 1958. 29 березня. с. 3-4.

⁶ МАЛАХОВСЬКИЙ С., ЧУБАР Б. *Мракобіси*. In: Молодь Закарпаття. 1961. 30 червня. с. 3.

василіанського монастиря Ю. Мересія «Что такое отпуста?»¹. Прочитавши її складається враження, що статтю писала людина, яка ніколи не служила церкві. До-речі, державне видавництво політичної літератури збрало розповіді бувших віруючих, опубліковані в 1957-1958 роках в районних обласних і республіканських газетах та інших виданнях і випустило їх окремою книгою «Чому ми порвали з релігією». У збірці було розміщено 34 такі розповіді колишніх православних, католицьких вірників, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня (суботників), єговістів. Серед них і розповідь Ю. Мересія, бувшого греко-католицького монаха, а на цей час бухгалтера заводу «Іскра» Рахівського району «Как монастырь калечил мою жизнь»². Як відзначалося у передмові – книга дає великий матеріал для лекторів, пропагандистів і агітаторів у їх атеїстичній роботі.

15 березня 1958 р. у «Закарпатській правді» була надрукована стаття Богдана-Юлія Мересія «Як монастир калічив моє життя»³. Вона викликала широкий резонанс, особливо серед колишніх греко-католицицьких вірників, які аж ніяк не могли повірити, що це написав їхній колишній духовний наставник. Тому навздогін ця ж газета 30 березня 1960 р. публікує наступну його статтю «Моя відповідь недовірливим».

Але історія на цьому не закінчилася. Щоб остаточно переконати читача в правдивості слів Ю. Мересія «Закарпатська правда» публікує лист його «товарища по монастирському життю» В. Торбича, який аналізує своє релігійне життя і приходиться до висновку: «Давайте ж відкинемо релігійний дурман і ще активніше включимось в боротьбу за те, щоб прискорити наближення світового комуністичного завтра»⁴.

¹ МЕРЕСИЙ Ю. *Что такое отпуста?* Ін: Советское Закарпатье. 1959. 23 июня. с. 4.

² КОЧИШ В. *От религиозного мрака к свету жизни.* Ін: Советское Закарпатье. 1959. 17 июля. с. 4.

³ МЕРЕСИЙ Б. *Як монастир калічив моє життя (записки колишнього ігумена)* . Ін: Закарпатська правда. 1958. 9 березня. с. 3.

⁴ ТОРБИЧ В. *Давайте відкинемо релігійний дурман.* Ін: Закарпатська правда. 1958. 13 квітня. с. 3.

Невдовзі Ю. Мересій стає чи не головним пропагандистом атеїстичних вчень¹. У своїй черговій публікації він пише: «Своїми бесідами я хочу допомогти віруючим зрозуміти, що бога немає, що його вигаданим іменем лише спекуюють релігійники»². У 1960 р. Ю. Мересій видає свої спомини окремою книжкою³.

Друкували комуністичні ідеологи й антирелігійні та атеїстичні листи колишніх православних монашок та священнослужителів. Наприклад, листи колишніх монашок: Пелагеї Вовчок⁴, Марії Церкувник⁵. Це ж можна сказати і про лист бувшого священика с. Тросник Виноградівського району І. Глеби опублікованого в рубриці «Розвіємо релігійний дурман!». Ось лише один коротенький епізод із цього «каяття» колишнього священика, стиль якого нагадує радянського пропагандиста із багаторічним стажем: «І що б не робив святоша, йому все сходило з рук, єпархія і владика його завжди оправдовують, його вважають майже святим. Дуже шкодую, що я пізно зрозумів справжню реакційну суть релігії, яка привчає людей до пасивності, гнітить їх розум, задурманює всякими вигадками про неіснуючого бога. Причиною цього було те, що я довго не читав наукової літератури»⁶. Цей священик використовувався радянськими пропагандистами і для роботи серед «широких мас трудящих»: «За час, що минув після мого відречення від сану мені багато раз доводилося зустрічатися з робітниками і колгоспниками. Виступаю перед ними з лекціями на антирелігійні теми, веду індивідуальні бесіди з віруючими. І вони з інтересом

¹ МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 17 травня. с. 3; МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 30 травня. с. 2.

² МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 17 травня. с. 3.

³ МЕРЕСІЙ Ю. *За брамою монастиря*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 140 с.

⁴ ВОВЧОК П. *Как монастырь калечил мою жизнь*. Іп: Советское Закарпатье. 1959. 18 июля. с. 2.

⁵ ЦЕРКУВНИК М. *Хай терном заростуть стежки монастирські*. Іп: Закарпатська правда. 1960. 24 липня. с. 4.

⁶ ГЛЕБА І. *Відрікаюсь від сану священика*. Іп: Закарпатська правда. 1961. 8 липня. с. 3.

слухають мої виступи, бо хочуть знати правду про релігію, про віру в бога»¹. До антирелігійної пропаганди радянські агітатори залучали й колишніх монахів².

Коли вичерпувався місцевий матеріал у «прозорінні» колишніх священиків, які порвали з церквою, обласна преса робила передруки з центральних республіканських газет. Наприклад, стаття П. Дарманського «Чому я порвав з релігією»³ – передрук із «Київської правди» від 22 лютого 1958 р.

Предметом антирелігійної статті С. Бойка «Божі помічники»⁴ стали «попівські помічники» – члени церковної двадцятки села Іза та староста реформатської церкви с. Велика Добронь, які нібито розкрадали церковні гроші. Різного роду «порушення» священиків зафіксовані у с. Усть Чорна Тячівського району, с. Добросілля Березівського округу⁵.

Та й листи простих радянських атеїстів залюбки друкувалися обласною комуністичною пресою. Прикладом може служити лист жителя с. Липецька Поляна Василя Переця, в якому він, на зрозумілій для простого читача мові, ділиться своїм атеїстичним досвідом⁶. Віру в бога на віру в комуністів, змінив і колгоспник с. Розтока Міжгірського району Василь Вощепинець – «не молитва і уповання на бога, а дружба з передовою радянською наукою, чесна наполеглива праця, до якої всіх нас кличе Комуністична партія, приведуть нас до ще щасливішого життя»⁷. На старості літ атеїстом став і житель с. Синевир цього ж району В. Бобик, який, щоправда, до церкви перестав ходити ще всередині 1930-х рр. із-за

¹ ГЛЕБА І. *Люди йдуть до світла*. Іп: Закарпатська правда. 1963. 11 січня. с. 3.

² ДУРАН Г. *Трагедія моєї юності*. Іп: Советское Закарпатье. 1958. 8 апреля. с. 2.

³ ДАРМАНСЬКИЙ П. *Чому я порвав з релігією*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 2 березня. с. 4.

⁴ БОЙКО С. «Божі помічники». Іп: Закарпатська правда. 1962. 13 лютого. с. 4.

⁵ КОВАЧ Д. *Як вони пристосовуються*. Іп: Молодь Закарпаття. 1961. 10 лютого. с. 3.

⁶ ПЕРЕЦЬ В. *Чому я перестав вірити у бога*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 23 березня. с. 3.

⁷ ВОЩЕПИНЕЦЬ В. *Так я позбувся релігійного дурману*. Іп: Закарпатська правда. 1960. 2 березня. с. 3.

конфлікту із місцевими священиками, комуністи добре розрекламували цей випадок¹.

Окремим блоком у закарпатській пресі можна виділити статті в яких показувалася «реакційна роль» Ватикану², антикомуністичне спрямування релігії³, негативна роль сектантства⁴, «правильно» подавалася історія церкви на Закарпатті⁵, а також статті атеїстичного характеру, як наприклад, про вплив соціалістичної ідеології на релігійні забобони⁶, порівняння науки і релігії⁷ тощо. Зазвичай це були великі за об'ємом статті підготовлені науковцями⁸ чи комуністичними ідеологами⁹, або одним і іншим в одній особі. Приклад останнього – статті кандидата історичних наук, керівника кафедри історії КПРС при обласній дворічній партійній школі М.Березовчука¹⁰, кандидата філософських наук, керівника кафедри діа-

¹ БОБИК В. *Почему я стал атеистом*. Іп: Советское Закарпатье. 1954. 20 августа. с. 2.

² ПОХИЛЕВИЧ Д. *Ватикан – агент американского империализма*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 14 серпня. с. 4; ПОП И. *Жалкие потуги Ватикана*. Іп: Советское Закарпатье. 1959. 9 мая. с. 3; БОЙКО С. *Ім'ям Божим...* Іп: Закарпатська правда. 1960. 28 серпня. с. 3.

³ КИСЕЛЬОВ А. *Куди кличуть дзвони?* . Іп: Закарпатська правда. 1964. 27 травня. с. 3.

⁴ *Религиозное сектанство и его реакционная сущность (Из лекции С.Д. Машина прочитанной в клубе села Антоновка Ужгородского района)* . Іп: Советское Закарпатье. 1954. 24 августа. С. 3-4; НЕСУХ М. *Я пориваю з сектою*. Іп: Закарпатська правда. 1962. 10 січня. с. 4.

⁵ КАЧІЙ Ю. *Релігія – запеклий ворог народу (Католицтво на Закарпатті в XVI-XV II ст.)* . Іп: Молодь Закарпаття. 1954. 5 вересня. с. 3.

⁶ БЛОУСОВ В. *Класики марксизму-ленінізму про ставлення комуністичної партії до релігії*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 9 вересня. с. 2.

⁷ ПРОКОФ'ЄВ В. *Наука і релігія*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 14 вересня. с. 3-4; ПРОКОФ'ЄВ В. *Наука и религия*. Іп: Советское Закарпатье. 1954. 14 сентября; ДАШКЕВИЧ В. *Борьба науки проти релігії*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 23 вересня. с. 2; ЛАСТОВЕЦКІЙ В. *Учение И.П. Павлова и религия*. Іп: Советское Закарпатье. 1954. 26 сентября. с. 3; БАЗИКІН В. *Штучні супутники Землі і релігійні сказання про небо*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 2 квітня. с. 3.

⁸ ЧУБУКОВ Я. *Сектанство і його реакційна суть*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 10 липня. с. 3-4; ЧУБУКОВ Я. *Про антинародну діяльність уніатської церкви і монастирів у 1917-1921 рр.* Іп: Закарпатська правда. 1958. 25 червня. с. 3.

⁹ ТУРЧАНІНОВ Я. *Про насхальні свята*. Іп: Закарпатська правда. 1962. 18 квітня. с. 4.

¹⁰ БЕРЕЗОВЧУК М. *«Християнський соціалізм» на службі імперіалістичної реакції*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 6 липня. с. 3.

лектичного та історичного матеріалізму цієї ж школи А. Сапсай¹ та ін.

Часто лектори-атеїсти виступали на різних підприємствах, колгоспах, ланках та бригадах. Наприклад, виступ агітатора А. Беляєвої перед колгоспниками артїлі ім. Сталіна Ужгородського району був навіть опублікований у пресі².

Одним із методів антирелігійної пропаганди була організація книжкових виставок на антирелігійні теми. Наприклад в селі Плоске Свалявського району в 1954 р. були організовані дві виставки: «Боротьба науки проти релігії», «Релігія – пережиток капіталізму в свідомості людей». Завідувач сільською бібліотекою с. Плоске П. Білей ділився досвідом: «Крім того, ми проводимо бесіди та тематичні вечори на антирелігійні теми, організуємо читацькі конференції по книгах, що викривають облудне обличчя «святих отців». Короткі бесіди на антирелігійні теми проводяться не лише в бібліотеці, а безпосередньо в бригадах, ланках, на тваринницьких фермах. Останнім часом відбулися бесіди: «Походження людини», «Наука і забобони» на інші»³.

Практикувалося також колективне прочитання і обговорення книг і брошур антирелігійного змісту, проведення тематичних вечорів на антирелігійні теми, як наприклад, «Правда науки і казки релігії». В останньому заході активну участь прийняли сільські комсомольці активісти, які виступили з доповідями: Ю.Куштан «Про сонячне і місячне затемнення», І. Білей «Про будову всесвіту», М. Фізер «Про виникнення життя на землі», В. Чубар «Чи є життя на інших планетах»⁴. З віруючими селянами сільські активісти проводили індивідуальні бесіди.

¹ САПСАЙ А. Роль соціалістичної ідеології в боротьбі з релігійними забобонами. Ін: Закарпатська правда. 1954. 10 серпня. с. 2; САПСАЙ А. Буржуазна ідеалістична філософія – опора релігії. Ін: Закарпатська правда. 1954. 20 жовтня. с.2.

² О вреде религиозных предрассудков и суеверий. Беседа агитатора А.А.Беляевой с колхозни-колхозниками на молотильном току в сельхозартели имени Сталина, Ужгородского района. Ін: Советское Закарпатье. 1954. 13 августа. с. 2.

³ БИЛЕЙ П. Пропаганда природничо-атеїстичних знань. Ін: Закарпатська правда. 1954. 21 вересня. с. 3.

⁴ Там само.

«Ми прийшли до висновку, що боротьба за остаточне подолання релігійних пережитків у свідомості людей – прямий обов’язок вчителів, тому і вирішили дати їм відповідну підготовку, створивши теоретичний семінар по вивченню основ наукового атеїзму»¹, – слова керівника семінару в с. Синевир Міжгірського району В. Качура. До роботи цього річного семінару було залучено 28 вчителів, які прослухали і обговорили доповіді: «Марксистський атеїзм – вища форма атеїзму», «Походження релігії», «Сучасні релігії і їх класова суть», «Науковий і релігійний світогляд», «Ставлення комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви», «Марксизм-ленінізм про релігію», «Причини існування релігійних пережитків в СРСР».

Не менше уваги приділялося й атеїстичному вихованню учнів. У 1958 р. зав. відділом шкіл і вузів обкому КП України Г. Туряниця рапортувала: «Радянська школа, яка служить інтересам народних мас, нагромадила великий досвід науково-атеїстичного виховання підростаючого покоління... Підвищуючи свою педагогічну майстерність, вивчаючи досвід передових педагогів країни, більшість вчителів області успішно працює над формуванням нових людей, людей соціалістичного типу, з науковим комуністичним світоглядом»².

Як приклад ставився досвід Жденіївської середньої школи, де працював гурток молодих атеїстів під керівництвом вчительки хімії О. Слободян. До гуртка залучили навіть дітей «активних церковників»³. Ось як описано цей досвід роботи в газеті: «Спочатку діти не наважувалися виступати перед батьками, а потім стали відчувати себе впевненіше, почали навіть вести антирелігійну роботу серед дорослих. Так, член гуртка Полана Михалко зуміла переконати в шкідливості релігії свою матір»⁴.

¹ ЖИВОТОК В. *Узагальнено досвід атеїстичної пропаганди*. Іп: Закарпатська правда. 1960. 10 червня. с. 2.

² ТУРЯНИЦЯ Г. *Більше уваги атеїстичному вихованню молоді*. Іп: Закарпатська правда. 1958. 7 червня. с. 3.

³ ЯЦЕНКО Б. *Атеїстичне виховання учнів*. Іп: Закарпатська правда. 1963. 4 січня. с. 2.

⁴ Там само.

Але були й інші випадки. Так, напередодні початку навчання у школі, 30 серпня 1959 р., в газеті «Советское Закарпатье» була опублікована стаття А. Маківчука «Заведение» монахини Добош»¹. У ній автор у «найкращих» традиціях радянської журналістики описує факт навчання колишньою монахиною Ужгородського жіночого католицького монастиря Юлією Добош вдома, дев'яти дітей азів католицької віри.

Вина за цей випадок покладалася на педагогічний колектив десятої школи. «Школа, педагогический коллектив своими силами сделают очень мало в атеистическом воспитании детей, если им не помогут производственные коллективы. Только совместное усилие педагогов, партийных, комсомольских и профсоюзных организаций предприятий и учреждений в которых работают верующие родители, принесут нам желательный результат: мы оградим наших детей от влияния церкви»², – резюмує А. Маківчук.

Для полегшення роботи пропагандистів випускали спеціалізовану літературу П. Павйолкін «Религиозные суеверия и их вред»³, П. Каширін «Реакційна суть релігійної ідеології»⁴, Д. Міхневич «Очерки из истории католической реакции (Иезуиты)»⁵, Дулуман Е. «Почему я перестал верить в бога»⁶, М. Костенка «Питання атеїзму»⁷, К. Патенко «Спутник атеиста»⁸ та ін.

Часто статті антирелігійного характеру поміщалися на перших сторінках обласної преси. Адресувалися вони в першу чергу про-

¹ МАКИВЧУК А. «Заведение» монахини Добош. In: Советское Закарпатье. 1959. 30 августа. с. 3.

² Там само.

³ ТАРАНЕНКО В. Релігія – ідеологічна зброя експлуататорських класів. In: Закарпатська правда. 1954. 16 вересня. с. 3.

⁴ ЛЕДНЕЙ К. Реакционная сущность религиозной идеологии. In: Советское Закарпатье. 1954. 28 августа. с. 2.

⁵ НЕТОЧАЄВ В. Книга, що викриває найлютіших ворогів людства. In: Закарпатська правда. 1954. 11 вересня. с. 3.

⁶ ГРИГОР'ЄВ О., САВЧУК І. «Чому я перестав вірити в бога» . In: Закарпатська правда. 1958. 5 січня. с. 2.

⁷ КОСТЕНКО М. Питання атеїзму. In: Закарпатська правда. 1958. 12 квітня. с. 2.

⁸ ПЕТРЕНКО К. «Спутник атеїста» . In: Закарпатська правда. 1960. 28 січня. с. 2.

пагандистам і агітаторам: «Особливо важлива роль в проведенні науково атеїстичної пропаганди належить широкій сітці науково-освітніх закладів – клубам, будинкам культури, хатам читальням. Популярні лекції і бесіди на природничо-наукові теми безпосередньо в цехах підприємств, а полі, біля молотарки, організація цікавих виставок про походження всесвіту, виникнення життя, вечори з дослідями, які викривають церковні чуда – ось далеко не всі різноманітні форми культурно-освітньої роботи. До речі цей номер газети був майже весь присвячений антирелігійній пропаганді. Вся третя сторінка газети «На допомогу агітатору» об'єдналася під рубрикою «Проти релігійного обману»¹. Тут опубліковано памфлет Ярослава Галана «Плюю на папу», уривок з роману Степана Тудора «День отця Сойки» із газетною назвою «Під чорною сутанною», оповідання Архипа Тесленка «У схимника», сатиричні вірші Степана Руданського «Крива баба», «Сповідь», «Піп на пуші», «Жадібний дяк».

14 жовтня 1954 р., в день християнського свята Покрова Святої Богородиці, «Закарпатська правда» друкує «критичну» статтю кандидата філософських наук І. Головахи «Класики української літератури в боротьбі проти релігії». «Твори передових українських письменників, спрямовані проти релігії і забобонів, як і вся їх діяльність по викриттю реакційної ролі церкви не втратили своєї актуальності і тепер»², – резюмує автор. Ділиться він і планами сучасних письменників, перед якими стоїть «велике і почесне» завдання виховувати народ в душі комунізму: «В жовтні цього року відбудеться черговий з'їзд письменників України. Серед інших найважливіших питань на з'їзді має бути обговорення питання про необхідність створення найближчим часом яскравих творів, які показали б шкідливість релігії, творів, що допомогли б нашим людям звільнитися від пережитків минулого, виховували б їх свідо-

¹ *Проти релігійного обману*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 11 серпня. с. 3.

² ГОЛОВАХА І. *Класики української літератури в боротьбі проти релігії*. Іп: Закарпатська правда. 1954. 14 жовтня. с. 2; ГОЛОВАХА І. *Класики української літератури в боротьбі против релігії*. Іп: Советское Закарпатье. 1954. 12 октябрия. с. 2.

мими будівниками комуністичного суспільства»¹. Публікувалася ця стаття і в російськомовній газеті «Советское Закарпатье»². Окремою статтею опубліковано дослідження кандидата філологічних наук П. Довгальок «Антирелігійні мотиви в творчості Т.Г. Шевченка»³.

Публікували обласні газети і антирелігійні твори закарпатських радянських письменників. Як «картину з минулого» було представлено оповідання І. Чендея «Задушна субота»⁴, фейлетончик Г. Мельника «З божою поміччю...»⁵. Найкращі, на думку комуністів-атеїстів, твори закарпатців на антирелігійну проблематику друкувалися навіть у всесоюзному журналі «Наука и религия»⁶.

«Антирелігійна тематика займає одне з провідних місць у творчості вітчизняних майстрів пензля і різця»⁷, – такі слова комуністичні ідеологи вклали в уста одного із класиків закарпатської школи живопису, члена Спілки художників СРСР, який ось уже півтора десятиліття змушений був писати у стилі «соцреалізму» З. Шолтеса.

Прикладом витонченої роботи комуністичних ідеологів може служити на перший погляд «нейтральна», з точки зору атеїстичної пропаганди, стаття І. Кудієнка «Про походження людини»⁸. Вона поміщена в рубриці: «Відповідаємо на питання читачів». Так, колгоспника Ю. Міцовду з сільгоспартілі ім. Леніна Великоберезнянського району зацікавило питання звідки і як появилася людина на землі. Кандидат медичних наук, завідувач кафедрою Ужгородського державного університету «спростовує» створення людини Богом

¹ Там само.

² ГОЛОВАХА І. *Классики украинской литературы в борьбе против религии*. In: Советское Закарпатье. 1954. 12 октября. с. 2.

³ ДОВГАЛЮК П. *Антирелігійні мотиви в творчості Т.Г. Шевченка*. In: Закарпатська правда. 1960. 9 березня. с. 3-4.

⁴ ЧЕНДЕЙ І. *Задушна субота*. In: Закарпатська правда. 1954. 5 вересня. с. 3.

⁵ МЕЛЬНИК Г. *З божою поміччю...*. In: Закарпатська правда. 1960. 20 вересня. с. 4.

⁶ ШАМАРО А. *Сатана и чаша*. In: Наука и религия. 1962. март. №3. с. 38-41; БОЙКО С. *Осинье гнездо*. In: Наука и религия. 1962. октябрь. №10. с. 32-35.

⁷ ШОЛТЕС З. *Викриваючи брехню і мракобісся. Антирелігійні мотиви в творчості вітчизняних художників*. In: Закарпатська правда. 1960. 3 вересня. с. 4.

⁸ КУДІЄНКО І. *Про походження людини*. In: Закарпатська правда. 1954. 29 вересня. с. 3.

і відповідає, опираючись на вчення Ч. Дарвіна та Ф. Енгельса що «лише наука озброєна всеперемагаючим вченням марксизму-ленізму зуміла правильно пояснити походження людини на землі»¹.

Таким чином, хрущовський період правління в СРСР із-за відносної демократизації, гуманізації політичного та громадського життя дослідники справедливо називають «Відлигою». Але це зовсім не стосувалося державно церковних відносин. Держава і надалі бореться із церквою, одним із проявів цієї боротьби, може служити антирелігійна та атеїстична пропаганда. Найкраще її прослідковуємо на сторінках закарпатської обласної преси («Закарпатська правда», «Советское Закарпатье»). Тут публікувалися різноманітні статті, кореспонденції, нариси, рецензії і анотації на нові книги та інші матеріали з питань атеїзму.

У обласних газетах навіть велися антирелігійні рубрики «Розвіємо релігійний дурман», «Природа, суспільство, релігія» («Закарпатська правда»), «Релігія – опиум для народа» («Советское Закарпатье»). Тут публікувалися виступи комуністичних антирелігійних пропагандистів, лекторів, науковців, а також листи колишніх віруючих та служителів культу, які порвали з релігією і тепер, на угоду комуністам-атеїстам, всіляко паплюжили її.

Видами антирелігійної пропаганди були також колективне прочитання і обговорення книг і брошур антирелігійного змісту, проведення тематичних вечорів на антирелігійні теми, організація різного роду антирелігійних виставок, підготовки і публікації збірників документів, атеїстичне виховання в школі. Слід відзначити, що антирелігійна агітація велася проти всіх існуючих на той час на Закарпатті конфесій, але головним чином проти найбільшої з них православної. Головним своїм завданням у цей час комуністи бачили швидку розбудову атеїстичного суспільства.

¹ КУДІЄНКО І. *Про походження людини*. Ін: Закарпатська правда. 1954. 29 вересня. с. 3.

Список джерел та літератури:

- Атеїзм. In: Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). Т 1. 1970, с. 70. URL: <http://sum.in.ua/s/atejizm> [дата звернення 22.10.2018].
- БАЗИКІН В. *Штучні супутники Землі і релігійні сказання про небо*. In: Закарпатська правда. 1958. 2 квітня. с. 3.
- БЕРЕЗОВЧУК М. «Християнський соціалізм» на службі імперіалістичної реакції. In: Закарпатська правда. 1954. 6 липня. с. 3.
- БЕССАРДИНСЬКИЙ А. *Мовою документів і фактів*. In: Закарпатська правда. 1954. 25 серпня. с. 2.
- БИЛИНЕЦ С. *За монастирськими стінами*. In: Советское Закарпатье. 1959. 21 июля. с. 4.
- БИЛИНЕЦ С. *Молодежь должна это знать*. In: Советское Закарпатье. 1959. 2 августа. с. 3.
- БЛЕЙ П. *Пропаганда природничо-атеїстичних знань*. In: Закарпатська правда. 1954. 21 вересня. с. 3.
- БЛОУСОВ В. *Класики марксизму-ленінізму про ставлення комуністичної партії до релігії*. In: Закарпатська правда. 1954. 9 вересня. с. 2.
- БОБИК В. *Почему я стал атеїстом*. In: Советское Закарпатье. 1954. 20 августа. с. 2.
- БОЙКО С. «Божі помічники». In: Закарпатська правда. 1962. 13 лютого. с. 4.
- БОЙКО С. «Свята обитель» Параскеви. In: Закарпатська правда. 1962. 30 серпня. с. 4.
- БОЙКО С. *Осинные гнезда*. In: Наука и релігія. 1962. октябрь. №10. с. 32-35.
- БОЦЮРКІВ Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 268 с.
- ВОВЧОК П. *Как монастырь калечил мою жизнь*. In: Советское Закарпатье. 1959. 18 июля. с. 2.
- ВОЩЕПИНЕЦЬ В. *Так я позбувся релігійного дурману*. In: Закарпатська правда. 1960. 2 березня. с. 3.

- ГАВРИИЛ (КРИЗИНА), игумен. *Православная Церковь в Закарпатье (век XX)*. К., 1999. 198 с.
- ГЛЕБА І. *Відріканьє від сану священника*. In: *Закарпатська правда*. 1961. 8 липня. с. 3.
- ГЛЕБА І. *Люди йдуть до світла*. In: *Закарпатська правда*. 1963. 11 січня. с. 3.
- ГОЛОВАХА І. *Класики української літератури в боротьбі проти релігії*. In: *Советское Закарпатье*. 1954. 12 октября. с. 2.
- ГОЛОВАХА І. *Класики української літератури в боротьбі проти релігії*. In: *Закарпатська правда*. 1954. 14 жовтня. с. 2.
- ГРИГОР'ЄВ О., САВЧУК І. «Чому я перестав вірити в бога». In: *Закарпатська правда*. 1958. 5 січня. с. 2.
- ГУРЖИЙ І. *Релігійні свята та їх походження*. In: *Молодь Закарпаття*. 1955. 5 січня. с. 3-4.
- ДАНИЛЕЦ Ю. *Реакция населения Закарпатья на антирелигиозную политику на рубеже 1950-1960 гг.* In: *Государство, общество, церковь в истории России XX-XXI веков. Материалы XIV Международной научной конференции (Иваново, 18-19 марта 2015 г.)*. Иваново: Издательство «Ивановский государственный университет», 2015. Часть 1. с. 451-458.
- ДАНИЛЕЦЬ Ю. *Радянська преса проти православного чернецтва та монастирів на Закарпатті (1950-1960 рр.)*. In: *PRAVOSLAVNY BIBLICKY ZBORNIK*. Горлице. – П. 2015. с. 136-149.
- ДАНИЛЕЦЬ Ю.В. *Сповідниця імені Христового. Життєвий шлях ігумені Параскеви (в схимі Ніни) (Прокон) (30.04.1896 – 4.04.1967), настоятельки Липчанського та Мукачівського православних монастирів*. Ужгород: видавництво «ПП Мульти Арт», 2014. 294 с.
- ДАРМАНСЬКИЙ П. *Чому я порвав з релігією*. In: *Закарпатська правда*. 1958. 2 березня. с. 4.
- ДАШКЕВИЧ В. *Боротьба науки проти релігії*. In: *Закарпатська правда*. 1954. 23 вересня. с. 2.
- ДОВГАЛЮК П. *Антирелігійні мотиви в творчості Т.Г. Шевченка*. In: *Закарпатська правда*. 1960. 9 березня. с. 3-4.
- ДУРАН Г. *Трагедія моєї юності*. In: *Советское Закарпатье*. 1958. 8 апреля. с. 2.

- ЖИВОТОК В. *Узагальнено досвіт атеїстичної пропаганди*. In: Закарпатська правда. 1960. 10 червня. с. 2.
- ЗОЦ В.А. *Православие и культура: факты против домыслов*. К.: Политиздат Украины, 1986. 223 с.
- КАПТАН Л. *Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945-1955 рр.)*. In: Український історичний журнал. 2013. № 5. с. 157-168.
- КАПТАН Л. *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944-1964 рр.* К.: Варта, 2013. 582 с.
- КАЧІЙ Ю. *Релігія – запеклий ворог народу (Католицизм на Закарпатті в XVI-XV II ст.)*. In: Молодь Закарпаття. 1954. 5 вересня. с. 3.
- КИСЕЛЬОВ А. *Куди кличуть дзвони?* In: Закарпатська правда. 1964. 27 травня. с. 3.
- КОВАЧ Д. *Як вони пристосовуються*. In: Молодь Закарпаття. 1961. 10 лютого. с. 3.
- Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.)*. URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#block_1010 [дата звернення: 25.11.2018]
- КОНЯЕВ А., АРТЕМЬЕВ А. *Сердце бессердечного мира. Как родился и умер советский научный атеизм*. URL: <https://lenta.ru/articles/2013/08/09/atheism/> [дата звернення 22.10.2018].
- КОСТЕНКО М. *Питання атеїзму*. In: Закарпатська правда. 1958. 12 квітня. с. 2.
- КОЧИШ В. *От религиозного мрака к свету жизни*. In: Советское Закарпатье. 1959. 17 июля. с. 4.
- КУДИСНКО І. *Про походження людини*. In: Закарпатська правда. 1954. 29 вересня. с. 3.
- ЛАСТОВЕЦКИЙ В. *Учение И.П. Павлова и религия*. In: Советское Закарпатье. 1954. 26 сентября. с. 3.
- ЛЕДНЕЙ К. *Реакционная сущность религиозной идеологии*. In: Советское Закарпатье. 1954. 28 августа. с. 2.

- ЛЕШКО О. *Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр.*: автореф. дис... канд. іст. наук. Ужгород, 2008. 22 с.
- МАКИВЧУК А. «Заведение» монахини Добош. In: Советское Закарпатье. 1959. 30 августа. с. 3.
- МАЛАХОВСЬКИЙ С., ЧУБАР Б. *Мракобіси* . In: Молодь Закарпаття. 1961. 30 червня. с. 3.
- МАРКУЦА С. *Михайло не пішов до сектантів*. In: Закарпатська правда. 1960. 17 березня. с. 4.
- МАТОЛА И. *Улучшилась антирелигиозная пропаганда*. In: Советское Закарпатье. 1954. 15 октября. с. 2.
- МЕЛЬНИК Г. *З божою поміччю....*. In: Закарпатська правда. 1960. 20 вересня. с. 4.
- МЕРЕСИЙ Ю. *Что такое отпуста?* In: Советское Закарпатье. 1959. 23 июня. с. 4.
- МЕРЕСІЙ Б. *Як монастир калічив моє життя (записки колишнього ігумена)*. In: Закарпатська правда. 1958. 9 березня. с. 3.
- МЕРЕСІЙ Ю. *За брамою монастиря*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 140 с.
- МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. In: Закарпатська правда. 1958. 17 травня. с. 3; МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. In: Закарпатська правда. 1958. 30 травня. с. 2.
- МЕРЕСІЙ Ю. *Кому «заповіді» допомагали, а кому заважали*. In: Закарпатська правда. 1958. 17 травня. с. 3.
- МІЩАНИН В. *Антирелігійна і атеїстична пропаганда на Закарпатті в постсталінське десятиліття*. In: Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2015. № 4. с. 339-361.
- МІЩАНИН В. *Висвітлення питань релігії і церкви в комуністичній пресі Закарпаття 1944 – початку 1950-х рр.* In: Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2018. №5. с. 177-184.
- МІЩАНИН В., ДАНИЛЕЦЬ В. *Мукачівський Свято-Миколаївський монастир в 1948-1991 рр.: соціально-економічний розвиток*. In:

- Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Ужгород: Карпати, 2013. №2. с. 78-85.
- МОЧКІН С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1960-х рр. у Радянському Союзі: формування, зміст, результати. In: Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : наук. журнал. Луцьк. Історичні науки, 2015, №7 (308). с. 57-62.
- НЕТОЧАЄВ В. Книга, що викриває найлютіших ворогів людства. In: Закарпатська правда. 1954. 11 вересня. с. 3.
- О вреде религиозных предрассудков и суеверий. Беседа агитатора А.А.Беляевой с колхозниками на молотильном току в сельхозартели имени Сталина, Ужгородского района. In: Советское Закарпатье. 1954. 13 августа. с. 2.
- ПЕРЕЦЬ В. Чому я перестав вірити у бога. In: Закарпатська правда. 1958. 23 березня. с. 3.
- ПЕТРЕНКО К. «Супутник атеїста» . In: Закарпатська правда. 1960. 28 січня. с. 2.
- ПОПОВИЧ В. Не вірте свідкам бога Єгови. In: Закарпатська правда. 1958. 29 березня. с. 3-4.
- ПОХИЛЕВИЧ Д. Ватикан – агент американського імперіалізму. In: Закарпатська правда. 1954. 14 серпня. с. 4; ПОП І. Жалкіє потуги Ватикана. In: Советское Закарпатье. 1959. 9 мая. с. 3; БОЙКО С. Ім'ям Божим.... In: Закарпатська правда. 1960. 28 серпня. с. 3.
- ПРОКОФ'ЄВ В. Наука і релігія. In: Закарпатська правда. 1954. 14 вересня. с. 3-4.
- ПРОКОФЬЄВ В. Наука и религия. In: Советское Закарпатье. 1954. 14 сентября.
- Проти релігійного обману. In: Закарпатська правда. 1954. 11 серпня. с. 3.
- Религиозное сектантство и его реакционная сущность (Из лекции С.Д. Машина прочитанной в клубе села Антоновка Ужгородского района). In: Советское Закарпатье. 1954. 24 августа. С. 3-4; НЕСУХ М. Я пориваю з сектою. In: Закарпатська правда. 1962. 10 січня. с. 4.

- РІШКО М. *Їхні обличчя*. In: Закарпатська правда. 1961. 22 грудня. с. 4.
- САПСАЙ А. *Буржуазна ідеалістична філософія – опора релігії*. In: Закарпатська правда. 1954. 20 жовтня. с.2.
- САПСАЙ А. Роль соціалістичної ідеології в боротьбі з релігійними забобонами. In: Закарпатська правда. 1954. 10 серпня. с. 2.
- СЕРПІЄНКО В. *Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-их роках*. In: Історична пам'ять : наук. зб. Вип. 37. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. с. 54-58. <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9929/1/Serhiienko.pdf>
- СТОЦЬКИЙ Я. *Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954-1959 рр.)*. In: Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей). Київ, 2007. URL.: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html> [дата звернення 22.10.2018].
- ТАРАНЕНКО В. *Релігія – ідеологічна зброя експлуататорських класів*. In: Закарпатська правда. 1954. 16 вересня. с. 3.
- ТОРБИЧ В. *Давайте відкинемо релігійний дурман*. In: Закарпатська правда. 1958. 13 квітня. с. 3.
- ТУРЧАНІНОВ Я. *Про пасхальні свята*. In: Закарпатська правда. 1962. 18 квітня. с. 4.
- ТУРЯНИЦЯ Г. *Більше уваги атеїстичному вихованню молоді*. In: Закарпатська правда. 1958. 7 червня. с. 3.
- Усилить антирелигиозную пропаганду*. In: Советское Закарпатье. 1954. 26 сентября. с. 2.
- ЦЕРКУВНИК М. *Хай терном заростуть стежки монастирські*. In: Закарпатська правда. 1960. 24 липня. с. 4.
- ЧЕНДЕЙ І. *Задушина субота*. In: Закарпатська правда. 1954. 5 вересня. с. 3.
- ЧУБУКОВ Я. *Про антинародну діяльність уніатської церкви і монастирів у 1917-1921 рр.* In: Закарпатська правда. 1958. 25 червня. с. 3.
- ЧУБУКОВ Я. *Сектанство і його реакційна суть*. In: Закарпатська правда. 1954. 10 липня. с. 3-4.